

Szűcs Tibor

A felszíni zérus jelentősége a magyar nyelv rendszerében (indoeurópai kontrasztivitásban)*

Előadásomban a zérus jegynek a magyarban betöltött, különösen jelentős szerepével foglalkozom, mégpedig a vázlatos áttekintés igényével az egyes nyelvi szinteken működő változatait követve, tehát tipológiailag a **komplex típus** jegyében vizsgálódva. Előljáróban célszerű leszögezni, hogy zérus jelről mint valamilyen jelölt hiányról természetesen kifejezetten felszíni realizációja szerint beszélhetünk, hiszen a mélyszerkezet rendszere ilyenkor is funkcionálisan kitöltött helyeket tartalmaz. Az általános nyelvészet tanulsága szerint azt is előrebocsáthatjuk, hogy funkciója elsősorban a gazdaságosság elvét szolgálja (különösen az alaphelyzetek gyakoriságával összefüggésben), és emellett – mint látni fogjuk, a magyarban például igen jellemző módon – a hangsúlytalan pozíciók felszíni jelöletlenségében nyilvánul meg. Szemiotikai értelemben, a rendszerben természetesen jelöltséggé értékelődik át az efféle jelöletlenség is.

E jelenség lényegi természeténél fogva csak a jelentéssel rendelkező morfológiai egységek szintjének részrendszereiben működik, de hatása gyakran a felsőbb szinteken teljesedik ki. A működési motiváció tekintetében funkciója igen hasonló az alakkiegészülés (szuppletivizmus) rendeltetéséhez, hiszen abban is a paradigmák rendszerbeli kiteljesedése valósul meg, miként általában is az ún. rendszerkényszer különféle eseteiben, noha felszíni jelenséggént a kiegészülésre nem a jelöletlenség, hanem a viszonyításváltó jelöltség a jellemző.

A fonológiában a fentiek szorosabb értelmében fel sem merül a zérus mint jel működése, minthogy erre a legalsó nyelvi szintre még nem a jelek, hanem összetevőik, a jelemek működése jellemző. A hangzó szinten ugyan ismerős jelenség a mássalhangzó kiesése, a különféle hasonulások és felszíni hangtörlések bekövetkezése, ezek a látszólag hasonló szintagmatikus (simító) parole-redukciók azonban a rendszer szempontjából sem azonos lényegűek a zérus jel langue-paradigmatikus szerepével. Arra ugyanis – a közkeletű megfogalmazás szerint – az jellemző, hogy testetlenül jelöl valamit, ami éppen azáltal van megjelölve, hogy a felszínen nincs külön megjelölve. Igaz ugyan, hogy éppen az oppozíciókra építő modern fonológia számol egyes hangképzési kettősségeken belül az adott sajátosságok negatívu-

* A X. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus (Székesfehérvár, 2000. április 18.) „Magyar mint idegen nyelv” szekciójában elhangzott előadás írott változata

mával a megkülönböztető jegyek rendszerében, ezek azonban csupán összetevői egy-egy jelemnek, s így tehát közvetlenül és egészében nem a jelszerű vagy jelentéses szinten működnek. Az viszont valóban tény, hogy a prozódia szupraszegmentális szintjén, illetve a fonoszintaxisban tudomásul kell vennünk egyrészt a fő- és mellékhangsúllyal szembeállított zérus-hangsúly létét, másrészt az ún. zérus-ellentézés irtóhangsúlyát, illetve a hagyományosan kontrasztív hangsúlyozásnak nevezett jelenségkört (*Édesapád miniszter volt? – Nem, miniszter /van = 'még mindig' /; Nem le'ült, hanem le'feküdt*). Minthogy azonban e parole szintű kiemelésekben a zérus helyzetfüggő eltolódása morfológiai és szintaktikai „hiányjelenségeknek” csupán hangzó-kifejező és következményes-kiegészítő jelensége, a langue szempontjából önmagában még nem tekinthető szemiotikailag teljes értékű jelnek.

Igazából a **morfológia** szintjén él és működik a zérus mint szemiotikai entitás; még akkor is, ha – miként a későbbiekben is láthatjuk – gyakran felsőbb nyelvi szintekről vezérelve tölti be jelölő szerepét. Először azonban lássuk a magyarban legidézettebbeknek számító példákat! Ezek pedig elsősorban az igei paradigmában működő idő- és módjel, valamint az E/3. személy jelölését érintik, mégpedig sajátos rendszerbeli munkamegosztásban. A morfológiai jelöltség ugyanis az igemód és az igeidő jelének vaglyagosságában valósul meg, vagyis a jelentő módú jelen idő zéró fokú jele így a másik három konfigurációhoz (a jelentő módú múlt időhöz, a felszólító módhoz és a jelen idejű feltételes módhoz) képest számít jelöletlen alaphelyzetnek, azaz a zérus a *-t*, *-j* és *-na/-ne* jelekkel áll szemben. Ez a példa egyben azt is jól szemlélteti, hogy a zérus halmazotlan is előfordulhat akár egyetlen morfológiai alakulaton belül is, így tehát a *fut-∅∅∅∅* igealak pontos és teljes morfológiai elemzése több zérussal is számol (külön-külön a mód, az idő, a szám-személy, illetve az általános-határozatlan ragozás funkciójának jelöletlenségéért).

A rendszeren belül ez látványos következetességgel nem véletlenszerű, hiszen ezek az igei kategóriák a leggyakoribb viszonyítási alaphelyzetet tükrözik. Eleve ilyennek számít a kijelentő mód jelen idejének egyes szám 3. személyű határozatlan ragozású igealakja, valamint a felszólító mód egyes szám 2. személyű határozatlan alakja. Mindkettőben jelöletlen a személyrag és az időjel kategóriája, s az előbbiben a módjel is testetlen. A személy alaki kitevőjének hiánya az utóbbi esetben mindazonáltal viszonylagos, hiszen a felszólítás stilisztikai nyomatékát árnyalhatjuk a testes változat szembenállásában (*vár-j-ál*) is.

A hagyományos „zérusmorféma” elnevezéshez persze hozzá kell tennünk, hogy a modern morfológia feszesebb terminológiája szerint ilyenkor a zéró-allomorf negatív megjelenéséről van szó, hiszen egy bizonyos funkcióra szolgáló morféma nulla fokon realizálódó morfváltozatával állunk szemben. (Ennek a következetesen elkülönülő szóhasználatnak egyébként az alaktani tipológiában is megnő a jelentősége, amikor a morféma–morf megfeleltetések egyértelműsége alapján jellemezhetjük az

agglutináló típust a flektálóval szemben.) Szemiotikai megközelítésben pedig a maga hármasságában ítélnélhetjük meg a jelenség lényegét: azt, hogy az alaki testetlenségnek is lehet szemantikai értéke, a pragmatika felől az alaphelyzet gyakorisága, illetve valamely kiemelés igényének hiánya váltja ki, szintaktikailag viszont a paradigmatisztikus kombinációk alaktani egyértelműségének, vagyis a testes morfémákkal együtt alkotott oppozíciók viszonyítási rendszerének köszönhető.

A névszó alaktanában is szembesülhetünk a zérus jelenségével, ha a birtokos személyragos paradigmában – KIEFER FERENC (1998) elemzési javaslatát követve – a mássalhangzóra végződő tőhöz járulva minden személyben (birtoktöbbséteskor különösen látványosan) megjelenő $-(j)a/-(j)e$ toldalékelemet paradigmatisztikus birtokviszonyjelnek tekintjük még a 3. személyben is, amikor így tehát ott hiányzik a személyrag (vagy más értelmezés szerint személyjel): *testvére/i, vára/i, kertje/i, kalandja/i*. (Ha ehhez az elemzési módhoz következetesen értelmezzük a magánhangzóra végződő egyalakú töveket is, akkor pedig még azt is tapasztalhatjuk, hogy egyes számú birtok esetén az 1-2. személyben ez a bizonyos általános birtokviszonyjel is elmarad (*hajó-m* stb.), birtoktöbbséteskor pedig mind e jel, mind a személyrag hiányával számolhatunk az E/3. személyben (*hajó-Ø-i-Ø*).

A **szerkezetek** szintjén, a névszói paradigmával összefüggő szerkezeti egyeztetés hiányával viszont már nem az előbbi paradigmatisztikus logika működteti a többes szám zérusra redukált jelét a különféle mennyiségjelzős szerkezetekben (*két alma, sok körte* stb.) és összefoglaló értelmi egyeztetést kiváltó viszonyításokban (*A kutya és a macska az udvaron futkározik; Mindegyik ugrándozik* stb.). Ilyenkor amúgy is a LOTZ JÁNOSTÓL szépen feltárt, a redundancia ellenében ható, jellegzetes magyar többségi elv (az ún. aggregátum mint nem kvalifikált többség) érvényesül a felszíni jelölétlenségben, s ma már csak archaikusnak ható állandósult szerkezetek őriznek jelöltséget (*mindenszentek, háromkirályok, Petőfi összes költeményei, Ady „Minden titkok versei”* stb.). Mindehhez két nyelvtörténeti megjegyzés kívánkozik. Az egyik az, hogy mint tudjuk, ősi finnugor sajátjának számít, hogy a számnevek mellett – a többség ellenére – a jelzett szó egyes számban áll, s ennek az elvnek az ellenében legfőljebb a latin mintára ható értelmi egyeztetéses tendencia archaikus hatása érvényesülhetett átmenetileg. A másik az, hogy a fent említett magyaros többségi szemléletnek a forma oldaláról az is külön kedvezhetett, hogy a $-k$ névszói többesjel eredetileg gyűjtőnévképzőből alakult a magyar nyelv külön életében, s már az ősmagyarban állandósult, sőt funkciója átterjedt az igei paradigmába is.

Ezen túlmenően is szemléleti elvvé válik a nominális zérus, amennyiben a semleges alaphelyzet ha nem is hiányban, de mindenképpen egyszerűbb nyelvtani alakulatban tükröződik, hiszen a kettős (egyeztetett) jelölési típust is redukcióra kényszeríti pl. a határozottság jelölésében. Ilyen eset a tárgyhatározottságnak az ígén és a névszón történő együttes jelölésével szemben érvényesülő egy pólusú jelölésmód:

Megnézem a filmet. > *Megnézem Enyedi filmjét* (hiszen maga a birtoklás is már határozottá teszi a tárgyat, s az igeragozás ehhez igazodik). De már megint más a vonatkozó névmási utalás mögött működő logika: *Egy/a film, amelyet megnézek.* (Itt marad tehát az alaphelyzetnek tekinthető határozatlanság, mivel a vonatkozó névmás egyértelmű referenciája önmagában is képes a határozottság implicit jelzésére is. Történetileg természetesen az eredeti kérdő névmáson keresztül örökítődött át a formális határozatlanság: *Mit nézek? – Amit nézek.*)

Itt kell még megemlítenünk, hogy a ragozási paradigmákon kívül, a szóalkotás ritkább módozatainak körében a jelöletlen szófajváltás mint implicit (zérus szintű) szóképzés még ugyancsak eléggé termékeny morfológiai alakulatokat eredményez a magyarban, ám mintegy fölülről, szintagmatikus elvonásból (*mentsvár; hübelebalázs* stb.). Erre azért érdemes ebben a keretben is kitérni, hogy lássuk: a magyarban nemcsak a jel és a rag, hanem alkalmilag még a képző is lehet zérus. A toldalékolás agglutináló jellegének megfelelően pedig még azt is kiemelhetjük, hogy a toldalékhalmozás jelenségéhez hasonlóan – mind a névszók, mind az igeik körében, de az utóbbiak esetében jellemzőbb módon – a zérus is előfordulhat sorozatszerűen (*ház* = egyes szám, alanyeset; *kér* = kijelentő mód, jelen idő, E/3. személy, határozatlan ragozás).

Valójában a **szintaxis** szintjére emelve kell megemlítenünk, hogy az igei paradigma gazdaságos zérus-elve magában az ősi eredetű nominális mondat szerkezetben is működik, vagyis a névszói állítmányban fölfedezhető felszíni zérus az összetett állítmány igei részének hiányaként jelentkezik, amikor a névszói állítmány 3. személyben az összetett (névszói-igei) állítmányi szerkezet kopulájának zérus fokú képviselőjével jelenik meg (*ő tanár; ők tanárok; vö. én tanár vagyok* stb.) Ezzel összefüggésben érdemes felfigyelni a szórendi kiemelések tanulására is: névszói állítmány esetén a fókusz (ige előtti) pozíció megállapításához éppen a transzformációval bevont kopula is segítségünkre lehet: *Bence szorgalmas* (\emptyset / *volt*) ~ *Bence* (\emptyset / *volt*) *szorgalmas*. Ezúttal is érdemes kitekinteni a nyelvtörténet tanulására, hiszen amikor KLEMM és GOMBOCZ óta hangsúlyozzuk a névszói állítmányú nominális mondat szerkezet ősi, eredeti voltát, akkor történetileg persze értelmetlennek tűnik e zérus fokú kopulában a *van/vannak* hiányát annak paradigmatisztikus eltűnésével magyarázni, minthogy ott sem volt. Leíró szempontból azonban – a rendszer teljességének feltárásaként – joggal beszélhetünk akkor is felszíni zérusról, ha mélyszerkezeti visszavezetésének egyedüli értelmét a paradigma kikerekedése adja. Külföldiek számára egyébként is ilyen megközelítésben állíthatjuk szembe a névszói állítmányi szerkezet kopulájának efféle hiányát a határozói szerkezetekben megjelenő *van/vannak* teljesen más esetével („*Hol van a ház?*”), illetve az ebből elvonható kihagyásos szerkezetek tematikus ellipszisének zérusával (*Itt a ház; Nyitva az ajtó* stb.).

Ez utóbbival most nem is foglalkozom, hiszen a zérusnak ez a szöveg szinten motivált típusa egyáltalán nem magyar sajátosság, e takarékos tömörség számos nyelvben megtalálható, főként állandósult fordulatokban (*In vino veritas; Ohne Fleiß kein Preis; Meglio un asino vivo che un dottore morto*).

Miként egyébként ez az utóbbi zérustípus, maga a nominális szerkezet zérusa is előremutat a szöveg szintje felé, ugyanis értelme szerint szintén a hangsúlytalanság jegyében alakul, hiszen hangsúlyos kopulapozícióban kitöltődik: *Van ő olyan ügyes!*

Mondatkeretben, mégpedig a kettős egyeztetés keretében feltűnhet még a jelző jelöletlensége is az értelmező, a határozó, illetve az állítmány jelöltségével szemben (*piros almák – almák, pirosak; gyors futás – gyorsan fut; szorgalmas diákok – a diákok szorgalmasak*).

A **textológia** szintjén elsősorban a névmás- és névelőhasználat körében él a magyar a zérus adta lehetőségekkel. Ebben a körben a legszembetűnőbb jelenség a névmás-használat hangsúlytalan zérus fokán bekövetkező kihagyás: a topikalizált anaforikus névmás törlése. Ez alapvetően a személyes névmást érinti (*Kata sokat tanul. Ø Ügyes*). A tipológia tanulságából jól tudjuk, hogy a morfológia és a szintaxis egyetemes viszonya szerint ezt is kifejezetten gazdag alaktanunk egyértelmű igei paradigmája teszi lehetővé. Mindezen túl lényegében ugyancsak a redukciót képviselik egyrészt a birtokos névmási funkció változatai (*az enyém: az én kabátom – a Ø kabátom*), másrészt a birtokos jelöltségének változatai: *Péter-Ø kabátja – Péternek a tavaly vásárolt kabátja*). Itt megemlíthetjük, hogy – a *várj ~ várjál* idézett igei alak-tani példájához, valamint a *magam ~ magamat* típusú névmási kettősségekhez hasonlóan – ezúttal is relatív zérussal van dolgunk, s a megfelelő változat a kiemelés igényének, illetve a teljes szintaktikai szerkezetnek megfelelően választódik ki. Az alaphelyzet mindazonáltal a semleges, hangsúlytalan felszíni jelöletlenség.

Mindezekkel szemben abszolút értelemben zérusnak számít a szöveg szintjén például a határozatlan névelő többes számban. Ez viszont korántsem nyelvsajátos jelenség (valószínűleg inkább annak tekinthető a fordítottja, a jelöltség például a spanyolban vagy a franciában), miként egyébként másfelől a névszói alanyeset és az egyes szám, valamint a melléknévi alapfok jelöletlensége is elég univerzális, legalábbis az európai nyelvek körében (az esetjelölést illetően az ergatív nyelvektől eltekintve).

A teljesség kedvéért idekíváncozik még az elhallgató eufemizmus („...”) ugyan-csak szöveg szintű zérusa, azonban e kifejezetten pragmatikai természetű parole-jelenség természetesen egyáltalán nem nyelvsajátos vonás, hanem egyenesen stilisztikai univerzálé.

A kitekintés némi igényével végezetül érdemes – mindenekelőtt az indoeurópai kontrasztivitás keretében – megemlíteni, hogy bár egyes nyelvi szinteken, illetve bizonyos részrendszerekben természetesen számos nyelv él a zérus-elv gazdaságos működtetésével, de a magyaréhoz hasonló átfogó, együttes érvénnyel, az egyes szin-

teket ennyire következetesen áthatva általában nem jellemző az elv ilyen mérvű kiterjedése az indoeurópai nyelvekben. A részletek tekintetében persze feltétlenül látnunk kell, milyen jelentősége van például a konverzióknak mint kiterjedt zérószóképzési lehetőségnek az angolban, valamint az esetjelöletlenségnek egészében ugyanott, illetve részlegesen akár a németben (accusativus singularis: *die/das*; többes számban pedig mindhárom nemben megegyezik a tárgyeset az alanyesettel), s hasonlóképpen számos neolatin nyelvben is. A németben – a viszonylag sokféle jelölt variáció mellett – előfordul egyébként még a többes szám főnévi jelöletlensége is, mégpedig szó szerkezettől független szóalakként (ti. a magyarral szemben). Az oroszban is ismert a semleges kopula elmaradása a jelen idejű névszói állítmányban, sőt ott ez a zérus kiterjed a harmadikon túl valamennyi személyre, illetve az azonosító állítmányi szerepkörön kívül a helyhatározói állításokra is. Vagy megemlíthetjük még például az olasz személyes névmások hangsúlytalan helyzetben szokásos törlését is, bár a rendszerbeli oppozíciók ott némiképpen másként működnek, ugyanis az alanyeseten, illetve a harmadik személyen túlmenően a zérussal eleve két névmásváltozat áll szemben: egy hangsúlyos és egy-egy hangsúlytalan, s ezeknek szórendi helye is elég szigorú, de egységesen következetes szabályokhoz igazodik. Egyébként azonban az olasz példája a mi esetünkben azért tanulságos, mert a személyes névmás alanyként – a magyarhoz hasonlóan – igazából csak értelmileg hangsúlyos helyzetben jelenik meg, egyébként pedig az igei alaktan egyértelműségének köszönhetően hangsúlytalan helyzetben törlődik.

A zérus következetessége a magyar rendszerében tehát nyelvi szinteket átkötő elvnek, egész rendszereket átható nyelvsajátos szemléletnek számít. Értelmét az **alsóbb** (morfológiai) nyelvi szinten az egyszerűsítés (a szokványos alapesetek gyakoriságából kínálkozva) adja, a **felsőbb** (szintaktikai és textológiai) nyelvi szinteken viszont egyre inkább a hangsúlytalanság (mint a külön kiemelészt igénylő hangsúlyos helyzettel szembenálló semleges funkcionális pozíció) idézi elő. A zérus mint jel e szintenként részben megkülönböztetett funkciójától függetlenül általában semleges alaphelyzetű kiindulást, viszonyítást képviselő, egyébként pedig alaki szempontból mindenképpen morfológiai szintű vagy eredetű negatív entitás. Ez jelszerűségéből következik is. Mivel a fonológiában a jelek még nem, a szintaxisban a jelkomplexumok már nem számítanak olyan egységnyi jeleknek, amelyeknek alaki paradigmáiban számolni lehetne a felszíni zérus mint a rendszert kitöltő elem megjelenésével.

Fontos tehát, hogy a magyar mint idegen nyelv leírása és oktatása is föltárja, rendszerében bemutassa és más nyelvekkel szembeállítva tipológiailag (mint részben egyetemes, részben nyelvsajátos jelenséget) meghatározza a zérusjelölés e kiemelkedő szerepének érvényesülését. Ebben tehát külön hangsúlyozni kell, hogy a magyarban nem itt-ott, elszigetelten és szórványosan, hanem minden jelentéses nyelvi szintet áthatva, a nyelvtani rendszer több részrendszerében következetesen

kihasználva, vagyis a komplex típus szellemében mintegy **átfogó szemléleti elvet** megvalósítva működik a zérus jegy. Mindezt azért igyekeztem kiemelni, mert a hagyományos nyelvleírás nem is mindig nevezi meg metanyelvileg zérus-jelölésként az említett jelenségek valamennyi esetét, hiszen a morfológián kívül a leíró, illetve a generatív szintaxisban terminológiailag gyakran egyeztetés-hiányról, kihagyásos szerkezetről vagy törlésről esik szó, pedig mindezeket egyöntetűen és egységes keretben is be lehet mutatni, s akkor a zérus mint szemléleti elv nyelvsajátos jelentősége nyilvánvalóan megnő. Tágabb összefüggésrendszerben pedig könnyen belátható, hogy tendenciaként a magyar nyelv sokat emlegetett tömörségének is kedvez, s morfológiai-tipológiai szempontból nyilvánvalóan a szintetikus-agglutináló jelleg paradigmatisztikus lehetőségeit hasznosítja.

Az elvi kiindulópontoz végül visszakanyarozva itt megfogalmazódik a valamelyest remélhetőleg már megválaszolt kérdés: miként is kapcsolódik a zérus e konferencia vezérmotívumához („a nyelv szerepe az információs társadalomban”)? A redundancia ellenében ugyanis a zérussal történő gazdaságos jelölésmód az entropiát éppen nulla képviselési fokon képes működtetni a paradigma oppozíciókra épülő, minimálisan bináris rendszerű szervezettségében, s így eleve egységnyi (egy-egy bit) információval járul hozzá a nyelv elemi szintű felépítéséhez. Vagyis maga a nyelv (langue) ekként mintegy csírájában mintát kínál a kommunikáció gazdaságos és mégis egyértelmű szövegszerű (parole) kiterjesztésének elvéhez, amelynek szerencsés megvalósulásával valóban joggal fel is értékelődhetik „a nyelv szerepe az információs társadalomban.”

Irodalom

- É. KISS Katalin – KIEFFER Ferenc – SIPTÁR Péter (1998): *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Budapest
LOTZ János (1976): *Szonettkoszorú a nyelvről* (Szerk.: Szépe György). Gondolat, Budapest
RÉDEI Károly (1998): *Őstörténetünk kérdései*. Balassi, Budapest